

Kognitiivinen uskontotiede ja uskonnonfilosofia

■ Ilkka Pyysiäinen

Yksi suuntaus uskontotieteessä tai paremmin uskonnon tutkimuksessa on kognitiivinen uskontotiede. Siinä tutkitaan uskonnollista ajattelua, kokemusta ja käyttäytymistä, käyttäen hyväksi kaikkia käyttökelpoisia tieteitä. Vaikka myös tekstiaineistoja on tutkittu, on painopiste ennen muuta koejärjestelyin kerätyissä ja etnografisissa aineistoissa. Uskonnonfilosofia on käsitteellistä tutkimusta ja käsittelee ennen kaikkea uskonnollista kieltä.

Uskontotiede ja uskonnonfilosofia saattavat kuulostaa lähes samoilta asioilta, mutta niiden välillä on merkittävä ero. Silti – tai siksi – niiden välinen vuoropuhelu voi olla hedelmällistä. Keskustelu on kuitenkin ollut vähäistä. Jotkut teologit ovat puolestaan jättäneet kognitiivisen uskontotieteen huomiotta, kokeneet sen tarpeettomaksi tai jopa vastustettavaksi. Se on helposti nähty ateismin asialla olevaksi, mutta joskus ateistit ovat pitäneet kognitiivisen uskontotieteen edustajien käsityksiä liian uskontomyönteisinä. Molemmille kannoille löytyy perusteita, mutta kongitiivinen uskontotiede pyrkii olemaan vain tutkimusta.

Jännitteiden taustalla on kolme asiaa: luonnontieteiden ja humanististen tieteiden suhde, empiiristen tieteiden ja filosofian välinen suhde sekä uskonnon ja tieteen välinen suhde. Teologiassa voidaan tarkoittaa joko akateemisen teologian eri aloja tai kirkkojen piirissä tapahtuvaa teologista ajattelua, mitkä ovat kaksi varsin eri asiaa. Uskonnonfilosofia puolestaan on osa filosofiaa. Sen piirissä on huomattavan erilaisia näkemyksiä uskonnosta.

Uskonnonfilosofian käsitteiden voidaan esimerkiksi väittää viittavan aidosti todellisuuteen (rea-

lismi) ja olevan (pääosin) metaforisia. Uskonnon kieli voidaan myös nähdä jonkinlaisena ihmisen sisäisen elämän kuvana tai täysin omalakisena kielenä (fideismi). Kognitiivinen uskontotiede taas tarkastelee arkisia uskonnollisia uskomuksia ja tapoja sellaisina kuin ne ilmenevät ihmisten käyttäytymisessä, eikä se ota kantaa kolmen mainitun vaihtoehdon keskinäiseen paremmuuteen. Tarkastelun kohteena on, millaisia kognitiivisia kykyjä uskonto edellyttää ja miksi tietyt käsitteet ja uskomukset leviävät muita helpommin. Kun generatiiviset selitykset vastaavat siihen, mikä tuottaa uskonnon, selektionistiset selitykset kertovat vain, miten uskonnolliset käsitteet ja uskomukset välittyvät.

Keskeinen oletus on, että ”uskonto” on sillä tavoin kompleksinen ja epätarkka käsite, ettei se viittaa mihinkään selvärajaiseen kokonaisuuteen eikä sen viittauskohteella ole mitään olemusta (essentiaa). Uskonto ei ole paketti, jonka osat kulkisivat aina yhdessä. Vastaavasti uskonnollisten ilmiöiden selittämiseksi ei tarvitse olettaa mitään erityistä uskonnollista kykyä. Esimerkiksi Jumalan käsitteen arkipäiväiseksi ymmärtämiseksi ja käyttämiseksi tarvitaan vain kyky ymmärtää persoonallinen agenttius ja irrottaa toimijuus fyysisestä ruumiista.

Teologia perustuu arkisten uskomusten reflektiiviseen kehittelyyn. Teologisesti korrekti käsitys vaikkapa kaikkietävästä Jumalasta on nopean arki ajattelun kannalta liian vaativa. Kokeelliset tutkimukset osoittavat, että käytännössä ihmiset tekevät Jumalasta johtopäätöksiä ikään kuin häntä koskisivat pääosin samanlaiset rajoitteet kuin luonnollisia toimijoita, vaikka he sanoisivat uskovansa kaikkietävään ja kaik-

kivoivaan Jumalaan. Jumala esimerkiksi vastaa tiettyyn rukoukseen vasta, kun hän on lopettanut vastaamasta toiseen rukoukseen. Ilmiötä voidaan selittää psykologian eri alueilla kehitellyillä kaksoisprosessi-teorioilla, jotka käsittelevät reflektiivisen ja automaattisen päättelyeroja.

On tietenkin eri asia osata käyttää Jumalan käsitettä kuin uskoa Jumalaan tai kokea uskonnollisia kokemuksia. Näitä ilmiöitä kognitiivinen uskontotiede on käsitellyt vähemmän. Usko merkitsee sitä, että käsite tai uskomus herättää emootioita ja sitä pidetään totena, koska se koetaan tärkeäksi. Sitä ei siis koeta tärkeäksi siksi, että se olisi niin toden näköinen. On eri asia uskoa ”Jumala on olemassa” ja uskoa, että ”Jumala on olemassa” on totta”. Jälkimmäisen voi uskoa ilman selvää käsitystä siitä, miten ”Jumala on olemassa” olisi ymmärrettävä.

Uskomisen empiirinen tutkimus ei voi rajoitua vain kielen syntaksin (logiikan) ja totuusehtojen analyysiin, vaan tarkasteluun on otettava myös kehollisesti koetut emootiot, jotka ohjaavat huomion kohdistumista ja vaikuttavat päätelyyn. Uudemmassa kognitiotieteessä muun muassa Paul Thagard on korostanut emootioiden roolia päätelyssä.

Vastaavasti käyttäytymistaloustiede on osoittanut, että ihminen ei ole vain rationaalinen hyödyn maksimoija vaan erilaiset meille laji-tyypilliset vinoumat (*biases*) vaikuttavat päätelyyn. Esimerkiksi epäreiluksi koetusta tarjouksesta voidaan kieltäytyä vaikka siten menetetään taloudellinen etu, joka muuten olisi saavutettavissa. Luottamus reiluuteen on kuitenkin tärkeä yhteistyön edellytys ja yhteistyökykyiset ryhmät menestyvät kyvyttömiä paremmin.

Kognitiivinen uskontotiede tarkastelee analogisella tavalla tosiasiallista uskonnollista päätelyä olettamatta ihmisten pyrkivän vain totuuteen. Silti ei ole perusteita olettaa ”uskovien” pitävän uskomuksiaan vain metaforisina tai jon-

kinlaisina ”kuvina”. Uskonnonfilosofien pohdittavaksi jää, mikä merkitys empiirisillä havainnoilla on filosofian kannalta. Kognitiivisen uskontotieteen edustajat puolestaan voivat hyötyä tieteenfilosofiasta käsitteidensä ja argumenttiansa täsmentämisessä, vaikka kaikki filosofiset erittelyt eivät ole suoraan relevantteja empiirisen tutkimuksen kannalta. Yleisellä tasolla empiirisen tieteen kannalta ei ole kovin tärkeää, olisiko esimerkiksi oltava realististi vai instrumentalisti.

Kirjallisuutta

- Barrett, Justin L. (2011). *Cognitive science, religion, and theology: From human minds to divine minds.* (Templeton Science and Religion Series.) West Conshohocken, PA: Templeton Press.
- Boyer, Pascal (2001). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought.* New York: Basic Books. Suom. *Ja ihminen loi jumalat: miten uskonto selitetään.* WSOY 2007.
- Kahneman, Daniel (2012/2011). *Ajattelu nopeasti ja hitaasti.* Suom. Kimmo Pietiläinen. Helsinki: Terra Cognita.
- McCauley, Robert N. (2011). *Why religion is natural and science is not.* New York: Oxford University Press.
- Pyysiäinen, Ilkka (2012). Religion: From mind to society and back. Teoksessa *Grounding Social Sciences in Cognitive Sciences*, toim. Ron Sun, 239–64. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pyysiäinen, Ilkka (2013). Cognitive science of religion: State-of-the-art. *Journal for the Cognitive Science of Religion* 1(1), 5–28.
- Visala, Aku (2011). *Theism, Naturalism and the Cognitive Study of Religion: Religion Explained?* Aldershot: Ashgate.
- Walker, Ruth (2006). Rescuing religious non-realism from Cupitt. *Heythrop Journal* 47(3), 426–40.

Kirjoitus perustuu yhteiskuntatieteen filosofian huippuyksikön (TINT) järjestämällä tieteidenvälisen keskustelun foorumilla (AID: www.helsinki.fi/tint/aid.htm) 7.4.2014 pidettyyn puheenvuoroon.

Kirjoittaja on uskontotieteen dosentti Helsingin yliopistossa.